

ПРИЛОЗИ

Академик Косиџа Милутиновић

ИСТОРИЈСКЕ ИНТЕРПРЕТАЦИЈЕ О АПИСУ

I

Једна од најконтрoверзнијих личности у историји српског народа без сумње је генералштабни пуковник Драгутин Димитријевић-Апис (Београд 1870-Солунско Поље 1917). О њему постоји већ богата историјска литература врло различите вредности: од панегерика, преко неутрално писаних текстова, све до памфлета. У овом тексту ограничићемо се само на низ нарочито карактеристичних списа без обзира на њихов историјски значај.

Најоштрије полемике и дискусије о овој крупној и сложеној историјској тематици изазвала је брошуре Станоја Станојевића, академика и професора националне историје на Филозофском факултету у Београду, о Сарајевском атентату.²¹⁵ Основна је Станојевићева грешкаа у томе што се за обраду ове крупне историјске личности ограничио само на једну малену брошуру од свега 54 штампане стране, без цитирања употребљених историјских извора и без

---

215 Ст. Станојевић, Убиство аустриског престолонаследника Фердинанда, прилози питању о почетку Светског рата, Београд 1923.-Немачки превод Хермана вендела 1923, чешки превод 1923.

навођења коришћене литературе. У његовој књижици нема ни једне примедбе испод текста. Услед такве слабости и непотпуности, Станојевићу су се поткрале, између осталих погрешака, и овакве очигледне историјске нетачности:

"Како су аустро-уџарски државници још и при објави рата Србији били у незгодном положају ради моштвације за рат, види се по томе, што је гроф Берхтолд, у својој дејелни аустро-уџарском посланику у Пејрограду од 28. јула, моштвацао објаву рата Србији тиме, што су јуче од српске стране проиш нас отворена непријатељства на уџарској граници".²¹⁶

Ово тврђење о бомбардовању "од српске стране" показало се убрзо као неистинито.

На крају своје недокументоване брошурице, Ст. Станојевић је покушавао да овако реконструише почетак Првог светског рата:

"У осшлом, кад је говор о кривцу за светски рат, може се расправљати само о иштану, ко је дао повод за рат, и ко га је непосредно изазвао. За узроке рата не могу бити одговорни појединци, па ма на како високим положајима они били. Узроци светског рата су дубоки, дузи, далеки и врло компликовани (...) Све то изазивало је последњих година сорадичне кризе, које су увек прешле да ће се изврћи у оштри конфликт. А тај оштри конфликт се већ доса давно спремао и осећао. За узроке, који су изазвали светски рат, нема и не може бити кривца: кривац је сам историјски развишак европских држава, који је дошле довео".²¹⁷

Ова мала Станојевићева брошура изазвала је велике полемике у тадашњој српској и немачкој јавности. Можда најоштрија критика потекла је из пера Светозара Прибићевића, једног од водећих српских политичара, који је истовремено уживао глас једнога од истакнутих југословенских публициста, чија су мишљења често цитирана у великој иностраној штампи. Критикујући оштро Аписа као политичара и публицисту, Ст. Станојевић је о њему дао овакав ск-

---

216 Ибид. 53.

217 Ибид. 54.

роз негативан суд, прелазећи ћутке преко његових позитивних особина:

"Димиријевић је увек измишљао и припремао завере и аџендише. У 1903. био је један од главних твораца завере против краља Александра..., а 1916. сјуча у односе са нејријашељем, и спремао аџендиш на ондашњеџ престононаследника Александра. Зашо је био осуђен на смрт и сирељан јуна 1917, на Солунском фронту".²¹⁸

Цитирајући овај текст из српског издања, Прибићевић га је пропра-тио овим својим убедљивим коментаром:

"Као што се види, Сјанојевић иде даље него и сама ошужница састављена против Аписа и његових другова, јер га он чак сумњичи да је покушао да сјучи у односе са нејријашељем (...) Дакле, кад се зна да је Апис био на челу официра џонашних у целом народу џо свом национализму, и да је цео свој живош џосветио народној мисли, човек се не може уздржати да не обележи као гнусну шју ошужбу да је он покушао да сјучи у везу са нејријашељем. Та ошужба није заснована ни на каквом доказу, ни на каквој достави. И није шешко развршати овај начин писања историје, заснован на претпоставкама и тврђењима као што су, изгледа, веровашно шид. Жалим што је проф. Сјанојевић био шито брз у шслу о овоме шшању, јер је овде реч о частш и шшшењу човека за кога је цело једно школење официра и ваирених шборника народне мисли шашрало за савршен узор".²¹⁹

Један од одличних познавалаца и тумача политичке позадине Солунског процеса, Божин Симић²²⁰ изнео је мало познате поједности о Аписовој политичкој активности још из ранијег раздобља његовог живота, и између осталог о покушају убиства Аписа тровањем:

---

218 Сб. Прибићевић, Диктатура краља Александра, са предговором Саве Н. Косановића: Мисао водила св. Прибићевића, Београд 1952. Од ове књиге постоји и француско издање: *Le distature du roi Alexandre*, Paris, 1953.

219 Ибид. 297, 298.

220 О Б. Симићу исцрпно расправља М. Ж. Живановић: Пуковник Апис, Београд 1955, 68, 72, 86, 216-219, 270, 358.

"Александрова љубомора и зависити према Аписовом ауторијетету код официра - биле су се претвориле у безграничну мржњу. Та његова мржња, смишљено поистрекавана његовом интимном околином, није чекала дуго да се, још пре 1912. године, прометне у жељу за злочинима. Трагови инкубације Аписа у 1912. години указивали су јути ка неким Александровим интимним пријатељима. Пре балканских ратова како Александар иако и његов кузен Јаша Ненадовић, бивши посланик на турском двору, пред својим интимним пријатељима често су изражавали жељу да би Аписа и још неколицину претрало извести на Карабурму. То је у Краљевини Србији био израз за сирењање. Разуме се, догод се Апис налазио на илу Србије (...) иа је њихова интимна мисао остала само јуста жеља. Јер све до државне селидбе Србије преко Албаније на Крф - Апис је био један од најјачих фактора у земљи. О каквим насилним мерама проишв њега нико, док смо ми били у земљи, није смео ни помислити. Но оног момента, кад је цео народ у униформи напустио Србију, Апис се осетио као библијски Самсон са обрезањем косом".²²¹

II

Најопречније дело о Апису представља докторска дисертација Милана Ж. Живановића Пуковник Апис.²²² Дисертација је одбрањена у Историјском институту САНУ пред испитном комисијом коју су сачињавали: Моша Пијаде, Виктор Новак, Боривоје Благојевић, Јован Ђорђевић и Милан Бартош. У предговору своје дисертације аутор износи ове детаљне податке о настанку овога свога обимног дела, које износи укупно 755 штампаних страна:

"Иако је од Солунског процеса прошло 36 година у нашој историографији, а колико је нама познато ни у стираној, ишњање Солунског процеса, није било предмет ироучавања. Према ишме,

---

221 Б. Симић, Историјско разврставање Солунске афере, Република, Београд, 19.03.1946.

222 М. Ж. Живановић, Пуковник Апис, Солунски процес 1917. Прилог за проучавање политичке историје Србије 1903-1918. Посебно издање САНУ, Одељење друштвених наука, књ. 15, Београд 1955.

мој рад први је покушај да се Солунски процес историјски проучи и прикаже".²²³

У првој глави своје дисертације М. Живановић детаљно анализира и оцењује "президијал" министра унутрашњих дела Љубе Јовановића о покретању Солунског процеса. У овом "президијалу" Јовановић тврди да он зна да "на челу тог превратничког круга стоји од почетка ђенерлштабни пуковник Драгутин Димитријевић", и да му је најближи сарадник мајор Љубомир Вуловић. Влада Николе Пашића дала је одмах у почетку своју сагласност "да треба ставити под суд пуковника Аписа; овим актом она се саглашава да његову судбу подели и мајор Вуловић, као његов непосредни, министру унутрашњих дела познати сарадник у акцији вођеној са Крфа..." Осим тога, влада је "препуштала Александру и његовој околини, да по својој вољи саставе осталу листу овог превратничког круга официра".²²⁴

На основу својих детаљних архивских истраживања покретања и вођења Аписовог процеса, М. Живановић је јасно и непобитно утврдио:

"Солунски процес почива на основама, које му је поставио министар унутрашњих дела Љуба Јовановића. И тужбе и пресуда не само да су прихватили ову правну основу процеса, него се она формулација оптужбе и самог кривичног дела преврћу из президијала Љубе Јовановића дословно цитирају и у тужби државног тужиоца и у самој пресуди".²²⁵

У својој критичкој анализи и историјској оцени Солунског процеса, М. Живановић је оштро сагледао и Александрову и Пашићеву улогу у доношењу пресуде:

"Никола Пашић није волео одговорности уопште. Најмање одговорности овакве врсте. Александар је желео да ликвидира Ајиса и другове. Желео је то и Никола Пашић. Он није могао избећи да влада покрене истражања процеса против Ајиса и другова.

---

223 Ибид. Предговор, 7.

224 Ибид. "Президијал" министра унутрашњих дела Љубе Јовановића, 58-59.

225 Пресуда Војног суда за официре број 1668 од 23.05. до 5.06.1917.

Али је зајмо пустио Љубу Јовановића да он јо формулише како зна и уме, али и на такав начин да у крајњој линији Солунски процес буде ствар Александра и његове околине (...) Јер и поред свих избегавања и оградивања, остваје факти да је Солунски процес вођен на основама које му је и формално-правно и политички поставио Љуба Јовановић. А он је јо могао учинити, разуме се, само уз јуну сагласност Николе Пашића. Пуковник Апис је рекао истину, да је "цела конструкција" процеса дело Љубе Јовановића, и она је несумњиво овим акциом Љубе Јовановића утврђена".²²⁶

Поверљиви "президијал" министра Љубе Јовановића предат је министру војном генералу Божићу Терзићу у Солуну 13/28.12.1916, и овај га је још истога дана спровео Врховној команди са својим поверљивим мишљењем, у коме се, између осталог, износе и ове тешке оптужбе:

"Из података које ми је г. Министар унутрашњих дела ставио на увиђај (...) увидео сам да су резервног пешадијског поручника Лазара Ђорђевића врбовали неки официри да ступи у "Црну руку", да су Незире Н., учинила у М. Зворнику, нудили прво јук. Димитријевића, а још мајора Љ. Вуловића, да се јрми задајка да убије председника владе г. Николу П. Пашића, да је Петру Косовићу, професору, сада обвезнику у амбулантној болници Дунавске дивизије, саопштио рез. санинети, каетан др. Милорад Велимировић, да га је један виши официр нудио да пошине акци о збацивању династије Карађорђевића са српског престола, да је Крсти Милетићу, кмету правнику ошине београдске, дошло до сазнања о јом одбору од 10-15 људи, о коме се говори у предњим президијелу, и да Милан Цићановић, бивши четник, зна да су јук-овник Драг. Димитријевић и мајор Љуба Вуловић говорили да је Њ. Кр. В. Престолонаследник слаб и окружен рђавом околином, лако подложен утицајима са стране иид. и да се јо тако неће моћи ду-го шршети".²²⁷

Милан Ж. Живановић, сакупљајући и проучавајући годинама изворну грађу за своју докторску дисертацију о Апису, сабрао је низ драгоцених података о његовом животу и посебно о његовој личној

---

226 М. Ж. Живановић, Пуковник Апис, 62.

227 Ибид. 63. Мишљење и сагласност министра војног генерала Божићу Терзића.

трагедији. Између осталог, обратио се и на Стојана Протића, који је знао многе значајне појединости из прве руке. На основу огромне прикупљене грађе, М. Живановић изнео је и ове појединости:

"Ајис је председнику суда Пејру Мишићу поднео поверљиви рајорџи у коме је изнео, да је учествовао у организацији Сарајевског Агенџија. Учинио је то, да би ошклонио злочин, да се пред српски суд изведе и да им српски суд суди, за очигледно измишљени агенџија, Мухамед Мехмедбашић, једини у слободи активни учесник у извршењу Сарајевског агенџија, и Раде Малобабић, чије је учешће као и Љубе Вуловића било врло активно у организацији тога агенџија. Ајис је био убеђен да ће тај његов рајорџи учинити крај целе процесе. Дододило се обрнуто: стрељање због Сарајевског агенџија. То је утврдио Стојан Протић који је констатовао да је Влада сазнала "од самога учиниоца дела" да је Ајис организовао Сарајевски агенџија".²²⁸ Протић је тврдио "да је за Радикалну странку и њену владу на Крфу после распада Коалиције, Сарајевски агенџија био злочин, а учесници у њему кривци, који се морају казнити".

Ако се данас, из историјске перспективе, упореди држање престолонаследника Александра, Љубе Јовановића, Петра Живковића и Стојана Протића у питању стрељања Аписа и другова, излази да је од ове четворице Протић био најмање крив. По свима вероватним индицијама главни кривац био је сам Александар, као што се то даје јасно сагледати из Живановићеве дисертације.

На основу детаљног истраживања и критичног проверавања цитираних произвољних причања, М. Живановић је дошао до ових поузданих сазнања:

"Личности које су по тврђењу министра унутрашњих дела "све шакове да њиховим казивањима треба веровати", биле су у ствари обични полицјски достављачи (...) Њихови "подаци", на којима се заснивала цела оптужба министра унутрашњих дела против Ајиса и другова, биле су обичне лаж, које су се на суду обелоданиле. Све је то знао и морао знати Љуба Јовановић. Али нијед-

ног иренутика није се колебао да ће очевидне лажи уиоиреби ради састављања свога "президијала".²²⁹

У својој дисертацији М. Живановић је оцртао све фазе и перипетије кроз које је пролазио цео Аписов процес, улазећи при томе не само у главне догађаје него и у детаљније појединости, карактеристичне за дубље и свестраније сагледавање друштвено-политичке позадине читавога овога збивања и онога што је претходило доношењу предлога начелника Судског одељења Врховне команде судског пуковника Гојка Павловића о кажњавању тобошњих организатора и учесника овога догађаја.

"У иерийеијама кроз које ирелази иосијанак из овог реферата учесћује влада, иреко својих минисџара унуиришњих дела и војног, ири чему иницијативу има Љуба Јовановић, иза кога сџоји Никола Пашић и Радикална сџранка, учесћује круна, иреко самога Александра и његове околине, а као извршни орган и надлежна власћ учесћује Врховна команда са својом Полицијском секцијом и Судским одељењем и најзад са својим начелником Шишаба. Ради се хијно, рокови се свде на 24 часа за ироверавање досџаве, за које ће иосле исџрази бићи иоиребно иуна ири месеца, да се дође до ишужби, ради се консџираиивно, да за иоведени иосџуиак окривљени не сазнају. Све је свршено за неиуна ири дана. Из овога реферата међуиим види се јасно, недвосмислено, драсџично, ирава одлука његових иџвораца. Кривац је иуковник Аиис и за њега је унаиред одређена смрџна казна".²³⁰

У својој опсежној монографији М. Ж. Живановић је врло исцрпно и детаљно изложио Пашићева казивања о Солунском процесу, с једне стране, али је Протићево саопштење и писање о тој теми изложено сасвим укратко и непотпуно, с друге стране. Од историјских извора Живановић је цитирао само Заточенички дневник пуковника Милана Гр. Миловановића, који је забележио ове појединости, датиране 15/31/08.1918:

"Код Вемића био Јоца Наумовић који ирича да је био код Михаила Рашића и Сџојана Проиџића и да је казао Проиџићу, да су они

---

229 Ибид.

230 Ибид.

(радикали) ћуцали на Краља Милана, ња су издржали свега 10 месеци, а Стојан му одговорио да је њо била њолићичка ствар, њашња му је Наумовић казао, да је и њаша ствар њолићичка. Рекао му је, да нас је влада њаправила издајницима, ња и у комуникеју, а овамо суд аћелује на њаш њаћриоћизам, њашња му је Стојан Проћић казао, да не ћреба да будемо нервозни, не мисли се њо како се ћише и све ће се њо њоћравити".²³¹

Међутим, Никола Пешић је о свему томе ћутао и у најбољем случају своја њопака сватања саопштавао саговорницима у четири ока. Овде њије потребан никакав коментар.

О осуди на смрт Аписа и његових другова расправљало се и на њаредној планираној седници Српске народне скупштине на Крфу. Против ове осуде одлучно је протестовало неколико опозиционих народних посланика, међу којима је био њајоштрији Јаша Продановић, тадашњи посланик Самосталне радикалне странке, потоњи председник главног одбора Југословенске републиканске странке.²³²

III

Вођи Радикалне странке, са Пашићем на челу, оштро су замерали Апису што је водио разговоре са првацима опозиционих странака Љубом Давидовићем, Милорадом Драшковићем и Војиславом Маринковићем, али су при томе прелазили ћутке преко чињенице да је и он водио и са њима разговоре онда када су они били активни чланови владе под Пашићевим председништвом. Они су иступили из владе у знак протеста тек онда када је влада већином гласова донела одлуку о стрељању Аписа и другова због тобожњег покушаја антентата на престолонаследника Александра.

Једно од њајсложенијих питања у читавом комплеку Солунског процеса било је питање држања Војводе Радомира Путника (1847-1917) у току овога процеса. О томе постоје разна, међу собом кон-

---

231 М. Гр. Миловановић, заточеников дневник /рукопис/.

232Саопштење Јаше Продановића. Овај ми је податак лично саопштио он сам, када сам га консултовао прикупљајући податке са своју студију: Књижевни и научни лик М. Продановића/Споменица Јаше Продановића, Београд 1958,11-145/.

троверзна тумачења. Од ових најближе је истини тумачење М. Живановића:

Ако је пуковник Апис био крив морао је бити и Војвода Путник. За Аписа су били одлучили да га најраве, "превратником и издајником". Али како најравити, "превратником и издајником" Војводу Путника? Како пред нашу јавност, а нарочито како пред међународну јавност изаћи са монструозном и апсурдном оптужбом, да је широм целога света прослављени највећи војсковођа ни мање ни више него, "превратник и издајник", и то у тренутку када је Војвода Путник лежао тешко болестан у Ници и његова смрт се очекивала свакога дана. То чак нису смели покушати ни творци Солунског процеса, који су иначе били приправни на све.²³³

У посебном поглављу о Војводи Путнику, М. Живановић се критички осврнуо на измишљена причања о тобожњем "покушају преврата" на основу једне "исцепљене цедуље", коју је Путник предао Апису "да је покаже шефовима опозиционих политичких странака". Текст ове "исцепљене цедуље" реконструисао је председник Војног суда за резервне официре у Солуну пуковник Петар Мишић овако:

"Поцепане белешке, чија су јарчад бачена, пошто је постала неупољребљива и која су покуљена и залепљена на посебном шабаку, гласи овако:

"Војводи рећи: 1) Је ли могуће да ви радиш са "Црном руком"? Невероватно је да он то велико име њрља са дружбом и људима који су њрљави и ове да појрави? 2) Војвода треба да је ван пољитике док не свршимо посла. 3) Његову ајанажу оставити за доц-

---

233М. Ж. Живановић, ибид. 231. Детаљно анализирајући политичку позадину овога историчког догађаја, М. Ж. Живановић споменуо је, између осталог, и овај карактеристичан детаљ: "Али, с друге стране, нису могли оставити без одговора на ове изјаве пуковника Аписа о учешћу Војвода Путника у овој акцији. Јер чињенице су биле јасно: сам учешће Војводе Путника у овој здруженој политичкој акцији шефова опозиционих политичких странака и официрског кора, које је Војводе и по своме чину и положају стајао на челу, искључивао је сваку помисао, да би се могло доказивати, да су Апис и гругови у заједници са њима покушали да изврше преврат на начин и под условима како је то на суду доказивао".

није. 4) Да је знао не би ли... (нечийљиво). 5) Кад уђе политика у војску она је пројала. 6) Војска треба да је ван политике".²³⁴

После детаљног цитирања записника са ове седнице, М. Живановић прелази на исцрпну анализу свега што су рекли и председник Суда Мишић и окривљени Апис, и констатује ове чињенице:

"Документи, који се у оригиналу налази пред судом, био је доказ на који се пуковник Ајис позвао да докаже своје твђење, да није учествовао ни у припремању, ни у извршењу преврата. По закону суд је тај документ морао ценити као доказ који иде у прилог одбрани ошужбених тј. суд је ценећи овај документ имао да тврђење чињеничко стање у вези са кривичним за који су одговарали Ајис и другови. Суд, међутим, расправу о једном исменом доказу - на који се ошужбени позвао у своју одбрану - превара у политичку одбрану вође Радикалне странке, односно у напад на личности Војводе Пушника".²³⁵

Карактеристичан је покушај Стојана Протића да и он, заобилазним путем, бар донекле допринесе осветљавању ове сложене проблематике: "Панта Туцаковић, као поклисар радикала, доноси на парчету хартије забележена питања о којима у име вође радикала, пошто му је ту забелешку издиктирао Стојан Протић, треба да расправља са Војводом Путником. О томе се и расправљало".²³⁶ Ни овај покушај олакшавања Протићевог тешког положаја пред судом није имао успеха, као ни остали покушаји.

Виши Војни суд у Солуну одбио је све покушаје бранилаца Аписа и другова у току истраге и - под утицајем престолонаследника Александра, Николе Пашића и Љубе Јовановића - потврдио је донесену осуду:

"Али, и поред свега овога што је на суду тврђено, суд је као доказ да су Ајис и другови припремали та и покушали да изврше преврат, унео у пресуду, признање пуковника Димитријевића, да је ушцао на шефа Главног генералштаба Војводе Пушника да се ан-

---

234 Ибид. 231.

235 Ибид. 234.

236 Ибид. 234-235.

џажује у истој борби против владе", - иако пуковник Апис не само да то није признао, него је најпротив његовим изјавама, па и једним документом, који је једним делом писан руком самог Војводе Пушника, утврђено да су вођи Радикалне странке ушћали на Војводу Пушника да најуси опозицију, официрски кор, Аписа и другове, са којима је сарађивао да би срушио владавину радикала, при чему су они обећавали и материјалне користи. У пресуду, природно, те чињенице нису могле унети, али је зато унета она неистојећа чињеница, којом суд поред толиких других, доказује "истојање" криминалног дела прерата".²³⁷

Стрељање невино осуђених официра, на челу с Аписом, изазвало је велико огорчење, не само у редовима официра и војника, него и у ширим народним масама.

IV

Један од малобројних америчких историчара, који је научио српски језик, долазио у Србију и остале југословенске земље, свакако је Дејвид Мекензи (Девид Мас-Кензи) из Гринзборе (Северна Каролина). Он је неколико година боравио у Београду и осталим југословенским културним центрима, вршио научна истраживања у безмало свима значајнијим историјским архивима, институтима и библиотекама, и написао две занчајне књиге на енглеском језику, које је објавио на српском језику. Прва од ових његових књига је монографија Илије Гарашанина - "првог великог модерног државника у Србији". Друга је монографија о Апису - "кључне личности из времена у којем је српска борба за ослобођење и уједињење свих Срба била на врхунцу".²³⁸

Између Живановићевог Пуковника Аписа и Мекензијевог Аписа постоје велике разлике. Док је прва монографија пуна детаља и појединости, често врло интересантних и веома значјних, али по неки пут претрпаних појединим ситницама, које су местимице сувишне - дотле је ова друга монографија сувише сажета и у неким по-

---

237 Ибид. 235.

238 Д. Мекензи, Апис, превела с енглеског Соња Декенић-Јаноски, издање Дечјих новина, Горњи Милановац 1985.

глављима непотпуна. Док је прва писана са разумљивим рођачким симпатијама, са много топлине и непосредности - дотле се у другој осећа тежња ка ригорозним критичким анализама, које су местимично сувише строге и претерано наглашене.

Илустрације ради, споменућемо само неколико карактеристичних примера, који се дају највестраније сагледати ако се упореде оцене и закључци М. Ж. Живановића, који је местимице преувеличавао Аписове врлине и заслуге, са Мекензијевим критикама, које су понекад биле сувише строге и оштро формулисане, без обзира да ли су биле увек довољно објективне. То још не значи да Мекензи уопште није сагледавао Аписове врлине и заслуге:

"Као човек, члан породице и ваљени родољуб Ајис је поседовао многе дивне и збого јединствене особине које су га чиниле изузетном личношћу. По способности да придобије верност, подршку и љубав других људи практично и без премца. Умео је да најједноставније и најјасније подухвати приказе једноставним, и никад није тражио од других да ураде нешто што сам није био спреман да учини".²³⁹

Међутим, с друге стране, Мекензи је успео да сагледа и његове мане и недостатке, и да и њих осветли, можда са местимице сувише оштро наглашеним критичким коментарима:

"Пуковник Ајис је имао великих недостатака као официр и починио је дела која никако не одговарају човеку његовог положаја. Стијално се мешао у политику и завере које су га изгледа неодољиво привлачиле, што не може да поднесе ниједан режим који се заснива на приоритету грађанске над војном влашћу. А те политичке активности су му одузимале толико времена и енергије, да није био у стању да извршава војне задатке који су му били поверени онако темељито и тачно као што је био оспособљен школовањем за генералштабног официра. То се најупадљивије показало док је био руководилац војнообавештајног одсека у Генералштабу, јер није успео да добије довољно обавештења о освајачким плановима Аустро-Угарске!²⁴⁰

---

239 Ибид. 313.

240 Ибид. 313-314.

Посматрајући и оцењујући српске војсковође из удаљене америчке дистанце, Дејвид Мекензи је покушао да прогласи Аписа за - "југословенског Распућина":

"Апис је био жртва своје изузетне наивности, оптимизма и вере у људе (...) Одрекавши се своје једине веродостојне одбране против окупације у Солуну, себе и своје најближе другове је осудио на смрт. Апис је подлегао мрачном насиљу људске природе која се испољила у инцидентима "Беле руке", ненасиљој жељи за осветом Југословенског Распућина".²⁴¹

Да ли је он заиста био - "југословенски Распућин"?

---

241 Ибид. 314.